

Мустеліди (Mustelidae) заповідних і антропогенних екосистем Придінцівської заплави

Володимир Сулик

Луганський природний заповідник НАН України (Станиця Луганська)

SULYK, V. Mustelids (Mustelidae) of protected and anthropogenic ecosystems of the Prydintsivska floodplain. — A summary of V. Sulyk's original data based on the publication of 1979 (with corrections) and extracts from the Chronicle of Nature of the Luhansk Nature Reserve (LNR) for 1975–1981, when V. Sulyk was a researcher in the reserve and carried out fauna censuses in the Stanychno-Luhanske department, also known as the Prydintsivska floodplain. Information on the species composition and habitat distribution of mustelids, data on marten diet in anthropogenic conditions, as well as a selection of V. Sulyk's records of observations of these carnivores in nature based on the researcher's records submitted to the Chronicle of Nature of the LNR are given. In total, data on eight species of this family are presented.

Передмова редактора

Сулик Володимир Григорович (13.10.1946–14.02.2001) — відомий на Луганщині 1970–2000-х років зоолог, таксидерміст, колекціонер (Загороднюк 2023). Він перфектно знався на різних групах тварин, переважно зі складу так званої «мисливської фауни», які його годували в прямому й переносному значеннях — і як об'єкти моніторингу й дослідження, і як об'єкти полювання на власний вжиток та комерцію. Дослідник особливо проявився як орнітолог, проте у нього є й примітні доробки в теріології, на які редактор звернув увагу при аналізі літописів природи Луганського природного заповідника (ЛПЗ) за 1969–1986 роки, в яких період 1976–1981 рр. відзначений активною роботою В. Сулика у Станично-Луганському відділенні ЛПЗ.

В «Літописі» значну увагу приділено мустеловим (Mustelidae), яким дослідник присвятив і окрему невелику працю «Куньї Луганського заповідника і его окрестностей» [Сулик 1979], зазначивши афіліацією «Луганський державний заповідник АН Української РСР». Цю працю відтворено тут з доповненнями, зокрема розписано «ідею дослідження», оформлену як вступ (що містив лише два речення — про заповідник на терасах і межі ареалів мустелід), уточнено в усіх місцях, що мова лише про Придінцівську заплаву, а не заповідник в цілому (який на той час включав і відділення «Стрільцівський степ» та «Провальський степ»), зведено подані в тексті численні цифрові дані в таблицю, уточнено і доповнено низку фраз і надто стисло написаних думок.

Врешті, текст доповнено витягом даних Сулика з Літопису природи ЛПЗ, які відцифрував і передав редактору В. Ключев.

Такі матеріали наразі набули особливої актуальності, оскільки їх неможливо тепер повторити як через війну і окупацію Луганщини, так і неможливість на довгі роки вперед проводити там теренові дослідження. Понад те, літописи природи залишилися в окупації і не відомо, чи збережуться. Тому такі матеріали становлять особливу цінність. Важливі вони й тому, що дають зріз даних про стан фауни на період, коли починалися значні зрушення у складі фауни — відновлення ареалу видри й борсука, згасання популяцій аборигенної норки, розширення ареалів куниць лісової й кам'яної, формування синантропних поселень куниці кам'яної і тхора темного тощо. Окрім того, це був період перших 10 років заповідного режиму в Придінцівській заплаві, і важливою оцінкою стану фауни є стан популяцій хижих як індикаторів стабільності і повночленності фауністичних угруповань.

Висловлюю подяку В. Ключеву за опрацювання даних з Літопису природи ЛПЗ, Д. Лазареву за пошук першоджерела з публікацією 1979 р., Л. Боровик та В. Форощуку за консультації при підготовці рукопису, З. Баркасі за корекцію англomовного резюме. Редактор видання І. Загороднюк.

Ідея дослідження

Представники родини куницевих (*Mustelidae*) є однією з мало досліджених груп ссавців, які є важливими компонентами природних комплексів і однією з найрізноманітніших за видовим складом груп хижих ссавців у кожному природному заповіднику. Малий рівень дослідженості визначається розрідженістю їхніх популяцій, прихованим способом життя і сторожкістю тварин, які звичайно не підпускають близько спостерігача.

Станично-Луганське відділення Луганського природного заповідника НАН України розташоване на території першої та другої терас середньої течії річки Сіверський Донець. Тут поєднується низка цінних з природоохоронної точки зору територій, включно з прибережними ділянками Дінця, заплавами озерами і заплавами дібровами, сосняками другої тераси та колковими лісками на лучно-степових ділянках, зокрема й на піщаних аренах. Різноманіття місцезнаходжень додають і малі населені пункти, в яких також нерідко оселяються представники родини мустелових.

Донедавна південний схід України вважався межею ареалів трьох видів мустелід — куниці кам'яної, куниці лісової та горностая. Тепер ці види відмічені у складі фауни заповідника. Відновила свій ареал і видра, яку ще нещодавно вважали регіонально зниклим видом хижих. Окрім того, ця територія дотепер вільна від такого чужорідного виду, як «американська норка», *Mustela vison* (хоча експансії й очікувана і в літературі вже закріпилося позначення аборигенної норки як «норка європейська»).

Видовий склад і чисельність

Дослідження видового складу і розподілу видів за основними типами місцезнаходжень Придінцівської заплави автор проводив протягом 1975–1977 років. Обліки проведено з використанням загальноприйнятих методик. Для всіх видів куницевих оцінювали щільність популяції як число особин в перерахунку на 1000 га угідь та аналізували розподіл видів за біотопами.

Загалом за перші три роки моніторингу автором обліковано 8 видів родини Mustelidae, дані зведено в таблиці (табл. 1). Дані про обліки мустелід у наступні 1978–1981 роки на тих самих ділянках Станично-Луганського відділення ЛПЗ наведено в кінці (другій частині) цього нарису.

Таблиця 1. Видовий склад і розподіл за місцезнаходженнями мустелід в районі розташування Станично-Луганського відділення ЛПЗ (обліки 1975–1977 рр.)*

Вид	Селища	Рибгосп	Заплавні діброви	Сосняки	Кілки
Горностай	–	2,0	2,0	–	2,0
Ласка	4,5	6,0	8,0	–	6,0
Норка [європейська]	–	2,0	–	–	–
Тхір темний	3,0	4,0	1,0	–	2,0
Куниця лісова	2,0	–	4,0	2,0	5,0
Куниця кам'яна	16,0	6,0	4,0	–	5,0
Видра річкова	–	2,5	–	–	–
Борсук європейський	–	2,0	0,2	0,1	0,1

* Дані обліку наведено у форматі «особин на 1000 га».

Куниці-синантропи

Куниця кам'яна (*Martes foina*) заселила територію заповідника у 1956–1958 рр. Поширення її на схід йде в основному шляхом освоєння антропогенного ландшафту. У досліджуваних умовах вивчали живлення куниці за екскрементами, зібраними на горіщі одного будинку в 1976 р. (363 проби). Проаналізовано окремо відомості за сезонами (табл. 2), з аналізом відсотка зустрічальності 6 груп харчових об'єктів — плодів рослин, мишоподібних гризунів, птахів, комах, яєць (шкаралупа), кухонні відходи.

Встановлено, що зимові проби на 65% склалися з плодів рослин; тварини представлені мишоподібними гризунами (21%) і птахами (14%). Весняні проби включають ті самі компоненти в приблизно тих самих пропорціях, але з'являються дві нові — комахи (28,6%) і шкаралупи яєць (2,4%). Влітку частка рослинних кормів настільки ж велика (57,1%), але представлені вони ягодами (полуниця і малина), частка мишоподібних помітно падає (1,6%), а птахів — зростає (22,2%); у цей період відзначено особливо багато зустрічей кухонних відходів (хліб, риба, каша, картопля).

Таблиця 2. Частки (%) зустрічей різних груп кормів у живленні куниці кам'яної на підставі аналізу 363 проб (екскременти) з будинку в с. Кондрашівка

Компонента	Зима (57 проб)	Весна (84 проби)	Літо (126 проб)	Осінь (96 проб)	Середнє (363 проби)
Плоди рослин *	[65,0]	[57,1]	57,1	[87,5]	66,7
Мишовиді гризуни	21,0	9,5	1,6	2,1	8,6
Птахи	14,0	2,4	22,2	8,3	11,7
Комахи	–	28,6	5,0	2,1	8,9
Шкаралупа яєць	–	2,4	–	–	0,6
Кухонні відходи***	–	–	[14,1]	–	3,5
Разом	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

* для зими вказано «85,9», що є явним одруком; для весни — «61,9» в літніх пробах ця компонента складена в основному з ягід полуниці й малини, для осені в оригіналі вказано «100», що також є явним одруком (за сумами має бути 87,5); *** хліб, риба, каші, картопля (в оригіналі вказано «35,7», тут уточнено за залишком від 100%).

В середньому протягом року¹ рослини становили 2/3 зустрічей, а тваринна їжа — 1/3 від усіх компонентів. Серед рослинних компонентів переважали виноград, полуниця і малина. Серед тваринних кормів були приблизно в рівних долях гризуни, птахи і комахи (близько 10% кожна група).

На горищах міських будівель іноді знаходили багато решток сизого голуба; куниці, що мешкають у хуторах, рідко тягають курей і голубів. Куниці, що мешкають у селищі Нова Кондрашівка (близько 500 дворів), періодично тягали курей і голубів у 12 дворах (2,4% дворів). Примітно, що у 9 дворах з цього числа не було псів. Серед жертв — 264 курки і 138 голубів (переважно кінець літа і зима 1975–1977 років).

На одній садибі відловлено куниць кам'яних і тхорів темних у такій черговості: 18 червня — куниця; 2 жовтня — тхір темний; 14 жовтня — куниця; 22 жовтня — тхір (1976 р.). Загалом на цьому подвір'ї пропало близько 42 курей і курчат, виявлено на горищі близько 50 шкаралуп яєць. У сусіда куниця забрала 20 курей (2 півні були задерті вдень). Куниця жила на подвійному горищі будинку господаря, який упіймав її, а тхір — у дровах сусіда. Після придбання пса набіги на курей припинилися.

¹ На жаль, в тексті (частково перетвореному тут у таблицю) є значна кількість помилок у цифрових даних, окремі з них очевидні, інші — ні. Оригінальна фраза (в перекладі): «Загалом рослини становили 74,1% зустрічей (виноград — 54,3%, полуниця і малина — 19,8%, інші плоди не перевищували 2%). Тваринна їжа — 31,4% (мишоподібні — 6,6%, птахи — 12,7%, комахи — 12,1%, кухонні відходи — 16,2%, шкаралупа яєць — 3% зустрічальності)». Ясно, що деякі цифри несуть помилки. Наприклад, 16,2% для кухонних відходів і 3% для шкаралупи є явно завищеними (оскільки не можуть бути більшими за середнє з одного фактичного значення і трьох нулів). Напевно завищеними в трьох випадках є й цифри для рослинних решток (окрім того, рослинні рештки можуть потрапляти випадково, при поїданні жертв і навіть зі шлунків жертв). Окремі числа мають явні одруки (див. прим. до табл. 2).

Куниця лісова (*Martes martes*) відвідує село зрідка (влітку 1974 р. добута в курнику на хуторі Малинове). Останнім часом у лісах стала звичайною вивірка, але участь її в харчуванні куниці автором не відмічено. Кормові маршрути цієї куниці — переважно наземні (на 98 км маршруту тільки 1,7 км переміщалася по деревах). Чисельність куниці лісової скорочується, передусім внаслідок вирубки дібров, що всихають.

Питання охорони

Всі види родини мустелових є рідкісними або нечисельними в природі, і тільки в синантропних місцезнаходженнях стан популяції синантропної куниці кам'яної є відносно задовільним. Рубка лісу й окультурення селищ негативно впливають на чисельність горностая і чорного тхора. Унаслідок преса полювання і несприятливої екологічної обстановки у Придінців'ї стали рідкісними видра, норка і борсук.

У доповнення до охорони видів у заповіднику необхідно організувати охорону куницевих на території суміжного Станично-Луганського рибного господарства, де відмічено високе різноманіття цієї групи тварин.

Замітки про види (витяги з Літопису природи)²

Mustela erminea Linnaeus, 1758 — [мустела] горностай

1976. Зустрічається в кварталах 9 і 12 (при руслі перш заплава), у кварталах 13 і 20 (вільшанник і озеро Став). Найчастіше в буреломах на околицях озера Став.
1978. Чисельність знизилася порівняно з 1977, але вища ніж у 1976.
1979. Зустрічається як у минулі роки і навіть частіше.
1980. Чисельність піднялася повсюдно. Взимку 1980–1981 рр. сліди зустрічалися майже біля будь-якого озера в заповіднику і в Кіндрашівському лісництві. Особливо тяжіє до місць, де є повалені дерева та купини (вільшанник, береги озер тощо).
1981. Сліди діяльності відмічалися дуже слабо. Мешкає біля озера Став.

Mustela nivalis Linnaeus, 1766 — [мустела] ласка

1978. Чисельність вища, ніж у 1977 р., і зустрічаються сліди в найрізноманітніших біотопах. Особливо багато по уступу на піщану терасу.
1979. Зустрічалася як і в минулі роки і навіть частіше. На ставках Ст.-Луганського рибгоспу і ставках-охолоджувачах Щастинської ДРЕС щільність ласок дуже висока.
1980. У 1977–1978 рр. чисельність у відділенні була високою, то в 1978–80 рр. чисельність ласок дещо знизилася.

² Наведено виключно дані з Літопису, в яких зазначено авторство В. Сулика. Текст наводиться за оригіналом, лише з деякими суто технічними або стилістичними правками. Порядок наведення видів, їхні наукові й українські назви подано за сучасними оглядами. — *Прим. ред.*

1981. Мешкають 2–3 особини на оз. Грузькому, причому тварини здійснюють міграції в пошуках корму. Іноді з'являються в населених пунктах, але неохоче наближаються до житла людини, віддаючи перевагу природним біотопам для добування корму. Спостерігали полювання ласки на горобців на території садиби заповідника, але тут не оселилася і пішла вздовж уступу на піщану терасу.

Mustela lutreola (Linnaeus, 1761) — [мустела] норка

1979. Сліди самця європейської норки зустрічалися по березі р. Сіверський Донець у кв. № 12 (27 лютого) під час весняної міграції звірків. Сліди молоді самки зустрічалися неодноразово на острові, розташованому біля «Кринички» (у районі кв. № 9).

1980. Відмічалася постійно вздовж усієї берегової лінії р. Сів. Донець у межах заповідної території. Особливо часто буває в захарощених місцях. Норка не уникає, а тяжіє до місць, де мешкає видра. У період, коли рівень води в р. Сіверський Донець сильно падає, сліди діяльності норки особливо помітні. На відміну від видри, норка не йде далеко від річки, і довжина добового ходу у неї різко перевищує 2–3 км, частіше 1 км.

1981. Поодинокі звірята зустрічалися вздовж р. Сів. Донець протягом усього року. Найчастіше сліди відмічали біля «Воротинців» і біля острова.

Mustela putorius Linnaeus, 1758 — тхір темний (тхір лісовий)

1977. У минулих «Літописах» не вказується місце, де щільність тхора досягає максимуму. У звітному році зібрано матеріал з навколишніх сіл і колгоспів. Виявилось, що цей вид є звичайним у колгоспі «Плотина» Станично-Луганського району, там же багато куніць кам'яних.

Martes martes (Linnaeus, 1758) — куніця лісова

1976. Мешкає 3–4 особини. Лісова куніця місцевої популяції робить нічні маршрути від 6 до 20 км. Виходить у сутінках, рідше перед світанком, і кілька десятків метрів іде «верхами», решта шляху — не цільний. Повертається «верхами», практично не залишаючи слідів. У харчуванні присутня велика кількість рослинної їжі, а з тваринної — мишовиді. Найчастіше відвідує вільшняки, терни та дуплисті дерева.

1977. Чисельність зросла у 2 рази. Тільки в уроч. «Ріг» по свіжій порослі знайдено сліди двох старих і однієї молоді самки куніць. Значну частину шляху проходить по деревах (100–200 м), перш ніж сховатися на день. Молоді в основному рятуються на деревах. Старі втікають від людини по землі. У харчуванні куніць зустрічалися в основному рослинні корми.

1978. Чисельність нижча, ніж у 1977 р., але вища, ніж у 1976 р. У весняному харчуванні значне місце посідають амфібії (спостерігали, що за 10 хв. знайшла і з'їла 3 зелених ропухи).

1979. Чисельність куніць зазнає низки коливань. У період, коли встановилася ожеледь (січ.), кам'яні та лісові куніці частіше навідуються до селища плюс сліди куніць вели до місць годівлі диких свиней. Вперше зафіксовано випадок добування вивірки куніцею в заповіднику. Основні жертви серед птахів — ворони. До кінця осені спостерігалася слабо виражена міграція куніць, яка, мабуть,

проходить шороку. Звірята кочують вверх річок, в лісові масиви, лісосмуги. До зими в заплаві знизилася кількість лісових і збільшилася кількість кам'яних куниць, тому що дуплисті великі дерева трапляються рідко у зв'язку з їх вирубуванням, а змінений рубками лісовий ландшафт для кам'яної куниці зручніший. Деякі лісові куниці йдуть на днювання з чорного [заплавного] лісу в хвойний.

1980. Відомості за рік неповні й уривчасті. 23.07. у діброві, обмеженій оз. Став і піщаною терасою Ріг (?), бачили молоду куницю завбільшки з вивірку. Взимку, через нестачу відповідних умов для вистежування куниці, її сліди доводилося бачити лише в «Ріжку» і кв. № 4 уроч. «Піщане». За словами Л. Г. Прусова, куниця у лісі Кіндрашівського лісництва багато, хоча не завжди вдається точно визначити, лісова це чи кам'яна. За спостереженнями, чисельність лісової куниці падає, а кам'яної — зростає. За обліковими даними 17–20.02.81, в уроч. «Ріг» постійно заходить із сосни в кв. 20 один [звірок], а в уроч. «Піщаному» мешкає два звірка. Таким чином, чисельність куниць знизилася.
1981. Чисельність ще нижча, ніж минулого року, що є прямим наслідком депресії мишоподібних і підвищення чисельності лисиць. Протягом снігового періоду обліковано всього 3 особини, причому в уроч. «Ріг» мешкав лише один звір. Мало куниць і по всій решті заплави.

Martes foina (Erxleben, 1777) — куниця кам'яна

1976. Куниця заходить на територію заповідника з боку хут. Піщаний (близько двох особин).
1977. В уроч. «Ріг» за слідами відмічено 1 особину.
1978. Чисельність знизилася порівняно з 1977 р.
1979. [див. куниця лісова] + на вирубках у заплаві трапляються сліди переважно куниці кам'яної.
1980. Сліди великої особини відмічено в місці, де проводилися рубки. Куниця кам'яна охоче відвідує берег річки Сіверський Донець, здійснюючи довші добові маршрути, ніж лісова.
1981. Стала зустрічатися значно рідше, ніж у минулі роки. У сніговий період, особливо коли сніг достатній (30–40 см), куниці малоактивні та відсиджуються в підземних притулках або дуплах кілька днів. На маршруті від центральної садиби до розплідника Кіндрашівського лісництва спостерігали 2–4 перебіжки через дорогу по грейдеру.

Lutra lutra (Linnaeus, 1758) — видра річкова

1980. У лютому-березні нами вперше було виявлено сліди видри вздовж берегів р. Сів. Донець, порослих верболозом, а в зиму 1980/81 слідова діяльність видри відзначалася на оз. Став, болотистому вільшаннику та березі р. Сіверський Донець у районі острова. Сім'я видр, що складалася з двох дорослих і дитинчати, ймовірно, все літо провела на оз. Став і лише після першого льодоставу пішла на р. Сів. Донець. На оз. Став у його північному краю з боку уступу на піщану терасу, де джерела і сліди найбільшої їхньої діяльності, видри мали кілька нір.
1981. Перебування відмічалося аж до грудня 1981. Особливо часто сліди зустрічалися на ділянці між «Воробинцями» та оз. Став, уздовж уступу на піщану терасу та між островом і старицею «Грузьке». 15.04 видра з малятами пішла з озера Став

у старицю «Грузьке». Видра з виводком потомства постійно здійснює кормові міграції на оз. Став і в р. Сів. Донець. Час міграції молодняка до р. Сів. Донець та кількість дитинчат у посліді — не відомі. Охоче добуває щурів водяних. У грудні звірята покинули район заповідника. У цей час річка є основною стихією для видри.

Література

- Загороднюк, І. 2023. Володимир Сулик — знавець фауни Дінцівської заплави, колектор і таксидерміст. *Novitates Theriologicae*, **16**: 228–231. CrossRef
- Сулик, В. Г. 1979. Куньї Луганського заповідника и его окрестностей. В кн.: *Экологические основы охраны и рационального использования хищных млекопитающих*. Наука, Москва, 343–344.

Резюме

Сулик, В. Мустеліди (Mustelidae) заповідних і антропогенних екосистем Придінцівської заплави. — Узагальнення оригінальних даних В. Сулика на підставі публікації 1979 р. (з корекціями) і витягів з Літопису природи Луганського природного заповідника (ЛПЗ) за 1975–1981 рр., коли В. Сулик був в заповіднику науковим співробітником і проводив обліки фауни у відділенні «Станично-Луганське», відомому також як Придінцівська заплава». Наведено відомості про видовий склад і біотопний розподіл мустелід, дані про живлення куньї в антропогенних умовах, а також добірку записів В. Сулика про спостереження в природі цих хижих на основі записів дослідника, поданих до Літопису природи ЛПП. Загалом наведено дані про 8 видів цієї родини.

References

- Sulyk, V. G. 1979. Mustelids of the Luhansk nature reserve and its vicinity. *In: Ecological bases of protection and rational use of predatory mammals*. Nauka, Moscow, 343–344.
- Zagorodniuk, I. 2023. Volodymyr Sulyk is an expert on the fauna of the Donets floodplain, a collector and taxidermist. *Novitates Theriologicae*, **16**: 228–231. <http://doi.org/10.53452/nt1647>